

ՌՈՒՄԱՆԱՀԱՅՈՑ ՄՏՔԻ ԳԱՆՁԱՐԱՆ „ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՏՈՒՆԸ“

ատմական դեպքերու բերումով Մայր Հայրենիքին հետո գտնվող հայ գաղութներու դարավոր պատմության ընթացքին անկասկած, մեծ դեր մը ստանձնած էին կատարելու նաև մեր եկեղեցիներու ու դպրոցներու կից ստեղծված գրադարաններն ու մատենադարանները: Անոնք է, որ այսօր ալ տակավին պիտի փորձեն հայեցի մտավոր սնունդ տալ գաղութահայ դպրոցներն ավարտող աշակերտության. անոնք պետք է ջանան փրկել ձուլման ալիքներե տարվելու վտանգին առաջ կանգնած գաղութահայ երիտասարդությունը, և ավելին, անոնք մեր Մայր Հայրենիքին լավագույն հայելին պիտի հանդիսանան, իրենց ընթերցողներուն հաղորդելով քաղցրությունը Սովետական Հայաստանի թարմ և առաջավոր գրականության ու մշակույթի: Եվ վերջապես անոնց ղեկավարները գանոնք հայ մտքի ճշմարիտ գանձարաններու վերածելով, պետք է առաջալի մը անխոնջ աշխատանքով ու զոհողությամբ շրջին, որոնք և գտնեն ու պահպանեն այն ամենը, ինչ որ կապ ունի հայ ժողովրդի անցյալի ու ներկայի պատմության, մշակույթի հետ: Ու երբ օր մը կարելի ըլլա գտնոնք բոլորը՝ կեդրոնացնել Սովետական Հայաստանի գիտական օժանդակներուն մեջ, ամեն մեկ հայ գաղութի գրադարան կամ մատենադարան իր հավաքած նշխարներով է, որ պիտի նպաստե հայ մշակույթի հարաճուն զարգացմանն ու հայ պատմագրության ամբողջացմանը:

Ռումանահայությունը ևս, վերահիշյալ ըզգացումներեն տարված, Հովսեփ և Վիկտորիա Տուտյան ընտանիքի նվիրատվության շնորհիվ, Պուրբերջի մեջ հիմը դրավ ու բացումը կատարեց հայ եկեղեցվո ու դպրոցին կից կառուցված «Հայ Մշակույթի Տան» փառավոր շենքին, որ և փոխադրվեցավ Ազգային վարժարանի շենքին մեջ 1927-ին հիմնված Ռումանահայ Կեդրոնական Մատենադարան»-ի ամբողջ գույքը: Ենթեր կառուցվե-

ցավ «Միսաքյան» դպրոցի ավերակներուն վրա, որ նախապես շինված էր 1817-ին Մանուկ պեյ Միրզոյանցի կտակով ու հետո ալ, 1847-ին, ակնեցի Վարդերես ամիրա Միսաքյան վերստին դայն շինելով կոշած էր իր անունով «Միսաքյան» վարժարան:

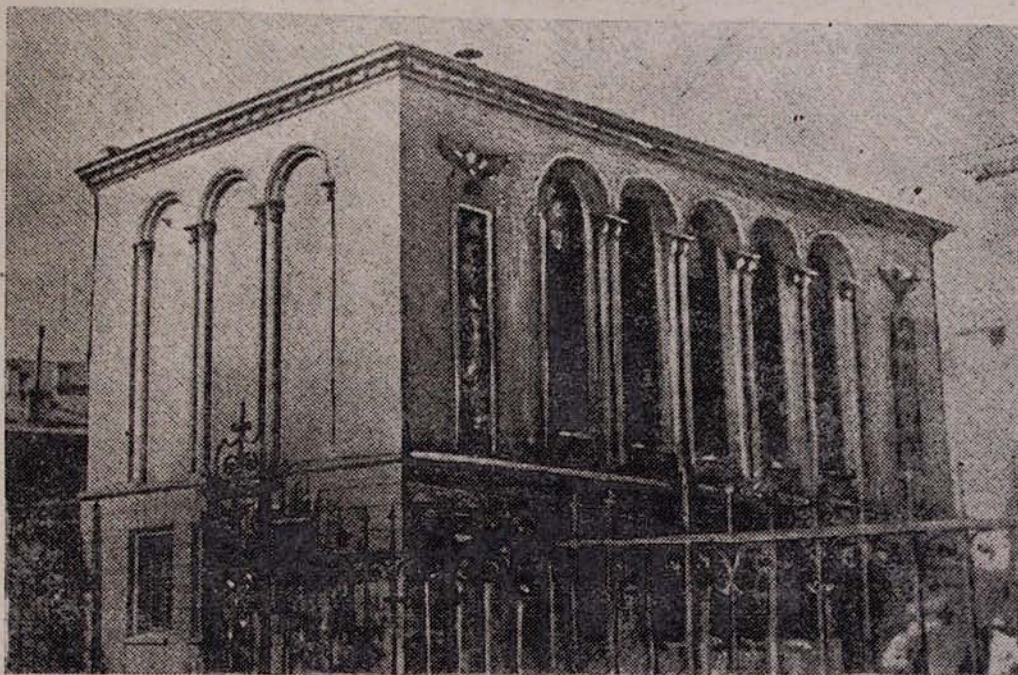
Նախ քան «Հայ Մշակույթի Տան» մասին խոսիլը, անհրաժեշտ կհամարենք համառոտ ակնարկի մը տեսքով շարադրել ռումանահայոց անցյալի գրասիրության և ստեղծված գրադարաններու պատմությունը:

Շուրջ իննը դար առաջ Բագրատունյաց մայրաքաղաք Անիին խուճապահար փախչող հայերը ապաստան դտան ռումեն ասպրնշական հողին վրա, ուր ոչ միայն շուտով շենցուցին Մուրափիո 7 քաղաքները և շուրջ երկու դար իրենց ձեռքը պահելով երկրին ներքին ու արտաքին առևտուրը, ազդեցին ռումեն արվեստին վրա իսկ, այլ և հայրենի երկրեն բերած նվիրական շունչով կոթողներ— վանքեր, եկեղեցիներ, դպրոցներ, և այլն կանգնեցին ու դարձյալ այդ հայրենի շունչը պահելու համար էր, որ հիմը դրին հայքաղաքներու Սուլավա քաղաքի հայ գաղութը մանավանդ, որ ատենոք շինված են շուրջ տասը սրբավայրեր, որոնցմե երկու վանք, երկու եկեղեցի ու երկու մատուռ մինչև այսօր տակավին կանգուն են, կարելի է իրավամբ անվանել ռումանահայոց Անին:

Ռումանահայերը ընդհանրապես սիրած են հայ դպրոցը և ճիշտ այդ պատճառով անգրագետներու թիվը անոնց մոտ շատ փոքր եղած է: Ռումանահայ դպրոցները հին ժամանակ գոյություն ունեցած են եկեղեցիներու շուրջ շինված առանձնարաններու և կամ խուցերու մեջ, և այն շրջանն, երբ ռումանահայերը հիմնած են իրենց եկեղեցիները, անոնց շուրջը ծաղկած են նաև իրենց կրթարանները: Հին մամանակ, օրինակ, Պոթոշանի թաղականությունը, պատասխանելով պետական դպրոցներու ռումեն ընդհանուր քննիչի մեկ հարցումին, հայկական դպրոց-

ներու հիմնադրումը Պոթոշանի մեջ կվերագրեն 14-րդ դարուն, այսինքն այն թվականին, երբ Պոթոշանի Ս. Աստուածածնի եկեղեցին կառուցված էր^{*)} Գր. Գոյլավ, իր մեկ աշխատության մեջ, կըսե թե մինչև անցյալ դարու սկիզբը Պոթոշանի տղայոց վարժարանը միակ դպրոցն էր ամբողջ քաղաքին մեջ, իշխանության կողմի վավերացված առանձնաշնորհումներով արտոնված, և որ բազմաթիվ այլազգիներ ալ կհաճախեին այս դպրոցը ու դեռ 19-րդ դարու կեսին հայ լեզուն կխոսվեր ուրիշ ժողովուրդներու կողմից ալ^{**)}։ Դարձյալ 17-րդ դարու առաջին կեսին Պանտինի անուն ճիզուրի կրոնավորը

շուկաները ունեին^{*)}։ Այս առթիվ տեղն է մանավանդ հիշել անցյալ դարու երկրորդ կեսին Յաշի մեջ հիմնած խաչերես Գարագաշի բացառիկ վարժարանը, ուր իրենց նախնական կրթությունը ստացած են ամեն ազգերի կազմված Մոլտավիո դրեթե ամբողջ ընտրանի դասի զավակները։ Այդ վարժարանի աշակերտներն հիշենք հանգուցյալ Գեորգե Պուզուովանը, ումեն երբեմնի դահու խնամակալը, հանգուցյալ Գեորգե Մրդեքուն, որ դատական նախարար եղած է, Տումիթրու Կուսդին, որ կրթական նախարար և Ռումեն Ակադեմիի նախագահ եղած է, հայազգի հանգուցյալ Գր. Լ. Թրանբու Յաշը

«Հայ Մշակույթի Տան» շենքը

Յաշեն անցնելով 20 դարոցներ կհիշե, որոնց մեջ սովորող հայ աշակերտներ ալ կալին^{***)}։ Այս կրոնավորը Ռուման քաղաքն անցնելով այն տեղի հայերը ավելի փարթամ կտեսնե քան նույնիսկ տեղացիները, և կըսե, թե անոնք ամենալավ տուններն ու

որ հիմը դրած է ումեն աշխատանքի նախարարության և իր հուշերուն մեջ այս վարժարանի մասին գրած է. «Անկե ի վեր (խոսքը Գարագաշի դպրոցը հաճախելու մասին է) 50 տարի անցած է, այսինքն կես դար, և կկարծեմ թե մեր այսօրվա նախակրթարանները դեռ չեն կարողացած հասնիլ մանկավարժական այն կատարելագործված եղանակին, ինչ որ ի դործ դրած էր այդ ժամանակ Գարագաշը իր դպրոցին մեջ, ուր ես ես ա-

*) V. Ciomac, — Scoalele armenesti din Botosani. «Ararat» ամսագիր, 1937 № 147 Bucuresti:

**) Gr. Goilav, — Armenii ca intemeitori de orase... 1909, p. 19; Bucuresti:

***) V. A. Urechea, — Codex Bandinus (Analele Academiei Romane, s.v. II Tom XVI, 1894 Bucuresti, p. 85 & N. A. Bogdan, — Orasul Jasi 1913 Jasi, p. 252:

*) N. Jorga, — Ist. Romanilor prin calatori. Ed. II, Bucuresti 1928—29:

շակերտեցա...») Այստեղ պետք է հիշել նաև անունը Գեորգե Ասաթիւն, որուն ևս հայ ծագում կ'կերպարվի. ան ամբողջ Մոլտավիո մշակույթի առաջալըր ու չլրթական գործի կազմակերպիչը հանդիսացած է, հիմնելով առաջին տպարանը, թերթը: Ան հիմնած է նաև ուսման Միհայլիլյան Ակադեմիան, երաժշտանոցը, թատրոնը և այլն: Միաժամանակ ան ջերմ պաշտպան հանդիսացած է Մոլտավիայի գաղութին, աջակցելով հայ դպրոցներու պետականացման գործին և ուսմանահայ առաջին հայկական տպարանի հիմնադրութեան:**)

Մեր մի առանձին ընդարձակ ձեռագիր աշխատութեանը***) թողնելով Մոլտավիո հայոց դպրոցներու պատմութեան շարադրումը, պետք է ըսենք, թե ուսմանահայերը միշտ աչքի ընկած են իրենց ուսումնատենչութեամբ, միշտ սիրած են հայ գիրը, ու բացի անցյալի մեջ բազմաթիվ ձեռագիրներ գրելի, 1847-ին Յաշի մեջ հիմնած են նաև իրենց առաջին տպարանը: Հին ժամանակներու ընթացքին այս գաղութի մեջ զարգացած քահանաներ ու երեւելի դեմքեր ըլլալու մասին կ'ըկայի միջնադարի տաղասաց Մինաս սարկավագ Թոխաթեցին՝ իր Ողբ ի վերայ օլախաց Հայերուն» անուն շափածո գործին մեջ՝ գրված 1551-ին:

«Երիցանիցն ուսած էին
ժամատեղօք պայծառ էին,
խիստ փառասուր Հայեր կային,
յանկարծ փորձանք եկաւ նոցին:

Այն քայքայ ուսած երիցունին
քաղցրաբարբառ սարկավագնին,
թագաւորն և զալինունին
լանկարծակի խափանեցին»****):
Եվ այլն:

Չանագան շրջաններու մեջ, Ռումանիա գրված ձեռագիրներու հիշատակարաններ կ'ըկային, թե որքան ուսումնատենչ ու զարգացած մարդիկ և գրասեր մեկենասներ կապրելին ատենոք ի մասնավորի Մոլտավիո մեջ:

*) Gr. L. 2 Trancu Jasi. — Amintiri Jesene p. 11-12:

**) Ս. Քոլանջյան. — Գեորգե Ասաթի (1788-1869) — կյանքն ու գործը և ծագումը (անտիպ):

***) Ս. Քոլանջյան. — Վերածնունդի պահ մը Մոլտավիայի անցյալին մեջ (անտիպ):

****) Պուրբիշի «Հայ Մշակույթի Տան» ձեռագիրներ թիվ 35-37, 66, 94, Պ. քհն. Մամիկոնեան. — Ռումանահայոց ներկայի և ապագայի, Կալաց 1895 և Gr. M. Buiuciu. — Cant de jalire., Bucuresti 1895

Իբր նմուշ հիշենք միայն Մեսրոպ վարդապետ Կաֆացիի կողմէ 1607-ին ընդորինակված ու զծագրված և այժմ Վենետիկի Մխիթարյանց մոտ պահվող «Տոմարի մեկնութեան»-ի հիշատակարանն մաս մը, ուր գրիչը կրսե. «...Մնաց գիրքս կիսատ, անմխիթար ու տարակույս էի, մինչև որ Ռ. Մ. Զ. (=1607) թվին եկի ի նաջ քաղաքն, և օրինակ գտի Տէր Աստուածատուր քահանայէն, և բարեմիտ սարկավագ մի Ստեփաննոս անուն կատարեաց գգիրքս, և մխիթարեաց զանմխիթար անձս: Աղաչեմ զքաջ պուրիտիկոսիդ եկեղեցւոյ որ հանդիպիք այս տառիս, յիշեցէք ի Քրիստոս զաշխատողքս... մանաւանդ յնաջ քաղաքի արքեպիսկոպոս Տէր Հովհաննէս Սիւրբուցուն, որ զտարտամ սիրտս մխիթարեաց...»):

Մոլտավիո հայոց շինած եկեղեցիները 1551-ին այրուեցան, ու քանդվեցան Շթեֆան Թարեշ իշխանի հրամանով, իսկ թանկարժեք հայկական ձեռագիրներ, նկարներ, զգեստներ և այլն կողոպտվեցան ու այրվեցան: Այսպիսով այն թանկարժեք իրերը, որ Ռումանիա ապաստանացած հայերը կարողացեր էին բերել Անիին, ու հետագային ալ ուրիշ վայրեր, ինչպես նաև բոլոր այն ձեռագիրները, որ Ռումանիո մեջ գրված էին, գրեթե ամբողջովյալ մը հրո ճարակ եղան: Այս դեպքերու ակնատես գրիչը՝ Մինաս Թոխաթեցին նկարագրելով, թե ինչպես կ'իրակի լուսանալուն պես Շթեֆան իշխանը մտավ Սուլավայի հայոց Ս. Աստուածածին եկեղեցին, կշարունակե. —

«Ըզ սուրբ միտունն էջմիածնին
զայն ալ վոթեց վերայ գետնին,
շունք և մարդիկ կոխան արին
և աղիք մեր խարշատէին:

Եւ զինչ որ գիրք կար յեկեղեցին
և զմեծ պատկերքն խորանին,
խայեր և սկի մաղրգմանին**)
ոսկեջրած և մեծագին:

Ժողովեցին ի միասին
տարին դրին ի վեստեռին***)
զվարդապետն և զարեղնին
ձեռքն կապած բանտ արգելին:

Արծաթապատ աւետարան
շարակնոցներ և սաղմոսարան

*) Հ. Ղ. Ալիշան. — Կամենից, Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի և Ռումինիոյ, 1896 Վենետիկ, էջ 168:

**) Սկիւի բերնի սկավառակ:

***) Ռումաներն կնշանակե գանձատուն:

յայտմաւորք և տարեգիրք
դանձտետր, մշտուոց և այլ գրեան:

Այլ շար հրաման արար կրկին
զինչ որ գրեանք կայր ի վնտեռին,
զարծաթապատ աւետարնին
զանգին գրեանք հայոց աղգին,

Հանին ի դուռն վնտեռին
և փայտի պէս կրտորեցին,
այն անօրէն պիղծ օլախնին
զամեն գրեանքն այրեցին*)
նվ. այլն:

Ու ինչպես ականատես Մինաս Թոխաթե-
ցին կգրե իր «Ողբ»-ին շարունակութեան մեջ,
նույն բախտին արժանացան նաև Սիրեթի,
Յաշի, Վասուրի, Պոթոշանի, Հոթինի և Ռո-
մանի հայկական եկեղեցիները: ասոնք բո-
լորն ալ կրակի մատնվեցան ու հիմերեն
քակուեցան, եկեղեցական անոթները կո-
ղոպտվեցան և հայկական ձեռագիրներն ալ
այրվեցան:

1563-ին Մոլտավիո Թոմշա Վստա և
1564-ին ալ Այեքսանդր Լըբուշեանու իշ-
խանները կրկին կհալածեն հայերը, որպես
պատիժ, Տեսփոթ Վոտայի հանդեպ տաժած
իրենց համակրանքին համար: Ավելի քան
դար մը հետո, 1671-ին ուրիշ իշխան մը,
դրամի ու արյան ծարավի Գեորգե Տուքան,
նույնպես կհալածեն հայերը, որ Հընդուլ Սե-
տարի կողքին մասնակցեցին էին իր դեմ կազ-
մակերպված հեղափոխական շարժման**): Ու
մանավանդ այս վերջին հալածանքը պատ-
ճառ կըլլա, որ շատ մը հայեր, Մինաս ե-
պիսկոպոսին առաջնորդութեամբ, դադթի գի-
մեն գնալի Թրանսիլվանիա, որ և հետագա-
յին կթողնուի իւր իշխանի: Անոնք իրենց
հետ, անկասկած, տարին նաև արժեքավոր
ձեռագիրներ: Կեդա հայաքաղաքը, որ այս
գաղթին շնորհիւ հիմնվեցավ, իր թանգարա-
նին մեջ, բացի այլուր գրված ձեռագիրներէ,
ունի նաև հայաժամուրթ մը՝ գրված 1629-ին
Մոլտավիո Սուլայա քաղաքին մեջ, ինչպես
նաև ամետարան մը, որուն երկրորդ մասը
1659—1664 թվականներուն գրված է դար-
ձյալ Սուլայայի մեջ և 1659 թվականով ու-

րիշ ավետարան մը, ընդօրինակված Յաշի
մեջ: Պուրքը ի Ռումեն Ակադեմիի ձեռագրա-
տունը վերցնի արտաքին գործերու նախա-
արարութեան կողմն ստացավ, թեև պակասա-
վոր, բայց մեծածավալ ընտիր հայերեն ճա-
շոց մը, որուն կողքին ներսի կողմը գրված
է, թե այդ ձեռագիրը կպատկանի Թրանսիլ-
վանիո ուրիշ մեկ հայաշատ կեդրոններն
միովն՝ Ծորձովու կամ Սեն Միքըլ (Գեորգեն)
հայ եկեղեցիովն, սակայն ձեռագիրն մեջ
գտնված փոքր հիշատակարանն մը կարելի
եղաւ ստուգել, որ այդ ձեռագրի գրիչը Աբ-
րահամ քնն. Սիշովցին է, զոր զայն գրած
պիտի ըլլա ժՁ դարու վերջը և կամ ժԷ դա-
րու սկիզբը*):

1769-ին թուրք արշավախումբեր կթալա-
նեն Մունթենիո մայրաքաղաք Պուրքը շատ
մը տուններ, ինչպես նաև հայոց եկեղե-
ցին:

Ավելի ուշ, անցյալ դարու սկիզբը, Հ. Մ.
Բժշկյան Ռումանիա ևս այցելելով, իր գրե-
քին մեջ տեղ-տեղ կխոսի հայաբնակ քաղաք-
ներու եկեղեցիներու ունեցած թանկարժեք
իրերու և ձեռագրաց մասին: Հ. Բժշկյան այդ
շրջանին Պուրքը ի հայոց եկեղեցին շատ
ձոխ կդառն, արժեքավոր սպասներով հա-
րուտ: Յոքանի եկեղեցիովն համար կըսե
ին հոն հին սրբապատկեր մը կար, որուն
համար համատարացալներ ուխտի կուգային.

1607 թվականով ձեռագիր մը կհիշե Յաշի
մեջ, Ռումանի եկեղեցիին համար կըսե թե
600 տարվա հնութեամբ՝ ձեռագիր մը ունի,
Պոթոշանի մեջ այդ ժամանակ տակավին
Անինն բերված անոթներ ու ձեռագիրներ
կգտնե, Քիլիայի եկեղեցիովն մեջ, որուն
հետքն իսկ չկա ներկայիս, կգտնե 1702 թվա-
կանով Պաղչե Սերայ գրված հայաժամուրթ
մը, որն իր ճամբորդութեան շրջանին կփո-
խադրվի Գրիգորիոսով: Պապատաղի եկե-
ղեցիովն նմիրված 1675 թվականով և Պուլիս
գրված ուրիշ հայաժամուրթ մը կգտնե, որ
դարձյալ Գրիգորիոսովն կփոխադրվի**):
Այս հիշատակված իրերը ևս ժամանակի
ընթացքին մեծ մասամբ անհետացած են.
ժամանակը ավաղ շատ ավերներ գործած է,
նույնիսկ խաղաղ ժամանակներու շրջանին
շատ բան անհետացած է տգիտութեան պատ-
ճառով: Պետք էր գրադարաններ ստեղծելին,
պետք էր փոշիներու մեջ համբերատար կթող

*) Պուրքը «Հայ Մշակույթի Տան» ձեռագիրներ
թիվ 35—37, 66, 94, Պ. քնն. Մամիկոնեան.— Ռու-
մանահայոց ներկայն և ապագայն, Կալայ 1895 և
Gr. M. Buiuciu.— Cant de jalire. Bucuresti 1895:

Սույն ռիդք-ն ձեռագիր մըն ալ կգտնվի Ռու-
մեն Ակադեմիի ձեռագրատունը, թիվ 936:

**) B. P. Hasdeu.— Istoria Tolerantei Religioase
in Romania. «Romanul» թերթի 17 փետր. 1868
թիվին մեջ և առանձին գրքով յետ:

*) Ս. Ն. Քուլանյան.— Մայր ցուցակ հայերեն
ձեռագրաց Պուրքը ի Ռումեն Ակադեմիի (անտիպ):

**) Հ. Մ. Բժշկյան.— Հանապարհօրոգութիւն ի
Լեհաստան և ալ կողմանս քննակալ ի Հայկազանց
սերիոց ի նախնեաց Անի քաղաքին, 1830 Վենետիկ:

մարդիկ գտնվեին, որպեսզի փրկեին՝ գեթ վերջին մնացորդները և երկյուղածությունները, դանոնք թանգարաններու մեջ զետեղվեին, գալոց սերունդներուն ցույց տալու համար փառքը հայ արվեստին ու հայ պատմության։

Ընդհանրապես եկեղեցիներու թաղակա- նությունները, դպրոցները և մանավանդ գա- նազան միություններն էին, որ սկսան կազ- մակերպել, իրենց գրադարանները։

Պուրբեշ.—Ծիշտ է, թե Պուրբեշի հին հա- յերը մեծ մասամբ Պոլսեն ու Պուլկարիային եղալ՝ թաղ ըլլալով, անոնց լեռուն թրքերենը հղալ, ինչպես կերելի անոնցմե մնացած ու մեր ձեռքը հասած նամակներեն, որոնք զըր- ված են հայատառ թրքերեն. բայց և այնպես Պուրբեշի հայերուն մեջ եղած են բազմա- թիվ զարգացած ու ազգասեր մարդիկ, որոնք գաղութը կառավարողի ու առաջնորդողի դեր ստանձնած են։ Պուրբեշի հայոց դպրոցը հինն է ի վեր ունեցած է իր գրադարանը. այս մասին, իբր ամենահին փաստ, «Հայ Մշակույթի Տան» ձեռագրատան մեջ հաջող- վեց գտնել մատյան մը 1870 թվականով։ Ան Ազգային վարժարանի գրադարանին գիր- քերու ցուցակն է կազմված այդ շրջանի հոգաբարձու Աղա Մանուկ Ալթընովլիի հրա- մանով։ Բոլորն ալ կրոնական և դպրոցական գիրքերու անուններ են, կան նաև թարգմա- նություններ, որոնց թիվը շատ փոքր է տա- կավին, 178 հատոր միայն, և Պուրբեշի դպրոցին նվիրված է եղել Երեսուղեմի պատրիարք Սալի արքեպիսկոպոսի կողմե։ 13 տարի վերջ, 1883-ին Ազգային վարժա- րանի գիրքերու թիվը շուրջ 400-ի հասած կգտնենք։ Նոր օրերու մեջ ալ ան պահած է իր գոյությունը, ու ալ այժմիկ ճոխացած է. սակայն ինվենթար մը չունենալու և անխնամ վիճակի մեջ մնացած ըլլալուն պատճառով վերջին պատերազմի շրջանին անպատա- վանատու մարդոց միջոցով մեծ մասամբ պարավելե ետքը, տնօրենության թուլություն- թյամբ, մնացորդ ընտիր հատորներու փոքր մաս մը միայն կարելի եղավ փոխադրել «Հայ Մշակույթի Տան» մատենադարանը։

Պուրբեշի հայերը հին ժամանակ բազմա- թիվ միություններ կազմած են. անոնցմե հիշենք «Սէր անուն Յիսուսին» (1833), «Ա- լարատեան ընկերություն»-ը (1838), «Ա- րարատ» ուսումնասիրաց ընկերությունը (1843), «Ուսումնասիրաց»-ը (1871), «Հա- յաստան» ընկերությունը (1879), «Արարա- տեան ընկերություն»-ը (1886), «Հայրենա- սիրաց»-ը (1887), «Արաքս»-ը (1901), «Ու- սումնասիրաց»-ը (1905) և այլն։ Անկա- կած, ասոնք ևս պետք է տնեցած ըլլան իրենց առանձին գրադարանները։

1906-ին Պուրբեշն ուներ ժողովրդական գրադարան-ընթերցարան մը, ուր տեղի կու- նենան նաև դասախոսություններ^{*)}։ 1912-ին Պուրբեշն ուներ ուրիշ ընթերցարան մը, ավել- ի գորավոր, որուն վարչությունը երաժիշտ ուսուցիչ մըն ալ վարձած էր երգչախումբ մը ստեղծելու համար^{**)}։

1923-ին կգործե «Արարատ» ընթերցարա- նը^{***)}, որ այժմիկ ուշ, 1928—1944, «Բաֆ- ֆի»-ի անվան կկոչվի։ 1944-ին սույն գրա- դարանի շուրջ 700 հատոր գիրքեր և բազ- մաթիվ պարբերականներ փոխադրեցին «Հայ Մշակույթի Տան» մատենադարանը։

1927-են մինչև 1934 «Երեսուղեմ» միու- թյունը կունենա իր ճոխ ընթերցարանը ու ֆանֆառի խումբը։

1931-ին «Նոր ուղի» Հայաստանյան միու- թյունը կունենա իր բացօդայ աճառային ընթերցարանը և այժմիկ ուշ վերահիշյալ միության չարտնակությունը կազմող «Է. Օ. Կ.»-ը կհիմնե իր գրադարանը։

Է. Մ. Բ. Մ.-ը, որ մինչև 1938-ը մարզա- կան, սկսողական և հայագիտական շուրջ 500 հատոր գիրքեր ուներ, այսօր հետքն իսկ չէ մնացած իր գրադարանին։

Ուսանողական երեմնի միությունը ևս ունեցած է իր գրադարանը. այսօր նախկին մատենադարանի սրահը դարակ մը թողած է լքված ու անտեղ գիրքերու։

Ազգային վարժարանի նախկին «Սանուց» միությունը ևս ունեցած է իր գրադարանը, այժմիկ քան 250 հատոր գիրքերով. սակայն վերջի պատերազմի շրջանին անբարեխիղճ մարդոց շնորհիվ, բոլորովին պարաված է ու ներկայիս միայն փոշոտ ու պարապ դարակ- ներ մնացած են։

1931-ին, ճիշտ այն շենքին մեջ, որուն հողամասին վրա բարձրացավ «Հայ Մշակույ- թի Տուն»-ը, փորձ մը եղավ եկեղեցիներ մը- նացած հին սրբապատկերներու, ինչպես նաև քարեղեն արձանագրություններու, հա- վաքումով թանգարան մը հիմնելու^{****)}, սա- կայն, այդ իրերը մեկ քանի տարի վերջ, շա- րունակական խնամքի պակասեն, փոշոտվ ծածկվեցան և թանգարանը բոլորովին լքվե- ցավ^{*****)}, մինչև որ անոր իրերը ամբողջու- թյամբ «Հայ Մշակույթի Տան» թանգարանի բաժնին մեջ ամփոփվեցան։

«Կոմիտաս» երգչախումբը ևս ունեցած է ու ցարդ ալ, իբր «Հայաստանեան Ճակատ»

*) «Ասորա» ամսաթիւթ № 6, 9, 1906, Պուրբեշ։

**) «Երեսուղեմ» ամսաթիւթ № 1, էջ 48 և № 2.

էջ 100, 1912, Պուրբեշ։

***) «Երեսուղեմ» ամսաթիւթ № 4, 1923, Պուրբեշ։

****) «Արարատ» ամսաթիւթ, 1931, № 71.

*****) Նույնը, 1938, № 164.

կազմակերպության երիտրաժնի ենթաբաժին, ունի ձայնագրված երգերու իր հատուկ փոքր դարակ մը, և անհուն փափաքն ունի զայն ճոխացնելու Սովետական Հայաստանն ստացվելիք նոր երգերով:

Ներկայիս, բացի «Հայ Մշակույթի Տուն»-են, որ կեդրոնն է ուսմանահայ բոլոր գրադարաններուն, Սովետական Հայաստանն ստացված մեկ քանի հարյուր հատորներ ունի «Հայաստանեան Ծակատ» հառաջդիմական կազմակերպության «Շահումյան» ակումբը:

Քոնսրանցա. — 1914-ին հոս հիմնվեցաւ «Արաքս» գրադարան-ընթերցարանը, որ ներկայիս «Հայաստանեան Ծակատ»-ի հովանավորութեամբ կգործեն: Այս գրադարանին ճշտեցման մեծապէս նպաստած է Պոթոշաննի փրոֆ. Ա. Յագոպեանուն, իր հոր, Պոթոշաննի երբեմնի հայ վարժարանի տնօրէն հանգուցաւ Տ. Պողոս ավագ քահանայի, 300 գիրքերէ բաղկացած գրադարանը ամբողջապէս նվիրելով^{*)}: Ասոնց մեջ, հիշյալ փրոֆեսորին հայտարարութեամբ, պետք է ըլլան նաև հայ մեծ պատմաբան Ստեփան Պալասանյանի (պոթոշանցի) աշակերտական շրջանի զանազան թուղթերը: 1934-ին այս գրադարանը 1830 հատոր գիրք ուներ, որոնց մեջ նաև փեց ձեռագիրներ: Ներկայիս սույն գրադարանը ընտիր գիրքեր ունի, որոնց թիւը մեկ քանի հազարի կհասնի, սակայն ցավալի է ըսելը, թէ օգտվողներու թիւը շատ փոքր է: 1925-են «Երևան» Գեղ. միութիւնը ևս հոս ունեցած է իր գրադարան-ընթերցարանը:

Կալաց. — 1926-ին «Հայ տիկնանց միութիւն»-ը գաղութին համար կսարքե գրադարան մը^{**)}, որ հետզհետե կճոխանա, իր գոյութիւնը հասցնելով մինչև այսօր: Տիկին Աճեմօղլու և Ապուրել մեկ քանի հարյուր ընտիր հատորներ նվիրած են այս գրադարանին, որոնց մեջ նաև դասական, գրաբար ընտիր գործեր: Հոս պետք է ըլլան Կալացի մեջ առնուող տըպարան ունեցած հանգուցալ Ղևոնդ քահանա փափազյանի կողմէ տպագրված հազվագյուտ գիրքերուն և օրացույցներուն մեծ մասը: Ներկայիս գաղութը գրեթէ մեծ մասամբ պարպված ըլլալով, Սովետական Հայաստան ներգաղթելու հետեանքով, այս գրադարանն ալ բոլորովին մոռցված ու լքված է:

Կեօլա (հայաքաղաք). — Թրանսիլվանիո մեջ գտնվող այս հայաքաղաքի թանգարանը, ան-

կասկած, Պուքրեշեն ետքը երկրորդ տեղը կգրաւ, իր մեջ համախմբած արժեքավոր գրադարանով ու հնադարյան ձեռագիրներով: Առաջին անգամ թանգարան մը հիմնելու ծրարադիրը կհշանա ժյուլ Մերգա հայ բանասիրը, իսկ նախաձեռնող հանձնախումբի նախագահն էր ուրիշ հայ դիտնական մը՝ Քրիստոֆ Զոնգոթ, որուն կանխահաս մահը արգելք կհանդիսանա թանգարանի բացումը տեսնելու: 1907-ին դուրս. Հ. Անթալ-ի և դուրս. Պ. Գուտամիի խմբագրութեամբ լույս կտեսնի թանգարանի կանոնադրութիւնը^{*)}: 1909-ին է, որ տեղի կունենա բացումը այս զանազանին, ուր կամփոփվին հայ գաղթականներու կողմէ հոս բերված նշխարները: Թանգարանը նախապէս զետեղված էր Ս. Գեորգ հայ կաթողիկէ մանչայք որբանոցը: Թանգարանը առաջին հերթին ունի արժեքավոր ձեռագիրներու թիւ մը, որոնցմէ հիշենք 1. Հայամարտը մը, որ իր մեծութեամբ, 27×40 սմ, ու տաս և կես կգ ծանրութեամբ աչքի կզարնէ ինչպէս քիչ առաջ հիշեցի, ան գրված է Մուշալա Ս. Հաճկատար վանքին մեջ: 2. Թանկագին ավետարան մը — փառական, կարմիր թափշա, մանրանկարազարդված, ոսկեգոծ արծաթյա շղթաներով սորա գրված ժամանակն անհայտ է: 3. Ուրիշ ավետարան մը — նուրբ և աղնիվ մանրանկարներով, գրված 1346-ին Սուրխաթ (Ղրիմ), Կիրակոս քահանայի կողմէ: 4. Գործք Առաքելոց մը, որ բոլորեն կտարբերի իր ոսկիի առատութեամբ, սկզբնատառերու գեղեցկութեամբ և ի մասնավոր լուսանցքներու վրայի զարդերու հարստութեամբ. ասոր սիրունութիւնը, գույներու զանազանութիւնն ու կենդանութիւնը արտաքո կարգի և անմասն է: Սույն ձեռագիրը գրված է Կիպրոս, 1310-ին, լամբրոնի տիրոջ Հեթումի դուստր Ալիծ տիկնոջ համար: Կան նաև ուրիշ բազմաթիւ ձեռագիր մաշտոցներ, ավետարաններ, տաղարաններ և այլն, սակայն բոլորին լիակատար ցուցակը ցարդ զօրախտաբար չէ կազմեցած: Ս. Ներսիսեանի կեղեցիկ մեջ կը պահվի նաև Ռուպենսի Խաչելութեան մեծ նկարը, շքեղ հանդերձներ ու թանկարժեք սպասներ: Այս տարի, երբ Ռումանիո մեջ երբեմնի հայաշատ շատ մը կեդրոններ կատարած ճամբորդութեանս ատենը այցելեցի նաև Կեօլա քաղաքը, տեղեկացա թէ վերջի պատերազմի շրջանին բոլոր թանկարժեք իրերը, ձեռագիրները, Ռուպենսի նկարը փոխադրեն Պուտաբեշթ ու ցարդ ետ չեն ստացել: Ռումանահայ կաթողիկէ թեմի առաջնորդ

*) «Ararat», 1924, № 6.

**) Նույնը, 1926, № 6.

*) A Szamosujvari „Ormeny Muzeum „Történetek... Szamosujvari, 1907:

բավական թիվով փոշեթաթախ գիրքեր, ագր-
թեր, սրբապատկերներ ու կնիքներ, որոնք
անթույլատրելի է, որ կորսվին:

Յաշ.— Այս քաղաքի հայ զաղութը, որ
մոլտավաճալոց մտավոր շարժման երբեմնի
կեդրոնը և 1840-ին հոն ստեղծված վերա-
ծնունդին ալ զարկերակը հանդիսացած է,
ճանչցված ըլլալով հայոց և օտարաց կողմի
իբր «Ազգային կեդրոնական կառավարու-
թյուն», ժամանակին ունեցած է ձեռագիր-
ներով, վավերաթուղթերով ու գիրքերով ճոխ
գրադարան մը: Այսօր այն մեծ շէնքը, զոր
շուրջ 15 տարի առաջ բարձրացուցած են ե-
կեղեցւոյ բակին մեջ իբր թատերասրահ և ըն-
թերցարան ու թանգարան, վարձու տրված է
Մոլտավիս ֆիլհարմոնիային և միայն տնտե-
սին պտուկելու սենյակը փոշիի տակ դեզ մը
ագրթեր կրցա գտնել հայոց անցյալին վերա-
բերյալ. բարեբախտաբար ժամանակին կա-
րելի եղալ կարևոր ձեռագիրները և փաստա-
թուղթերը մեծ մագամը Պուրբեշի «Հայ Մշա-
կույթի Տուն»-ը փոխադրել, իսկ մնացյալը
արդեն ոչնչացել են:

Պորոշան.— Այս քաղաքի թաղականու-
թյունը ևս ատենոք ունեցած է իր ճոխ գրա-
դարանն ու ձեռագրատունը, սակայն ժամա-
նակի ընթացքին անոր կյանքը ևս մարած է:
Վերջին պատերազմի շրջանին լսեցինք թե
անբարեխիղճ պաշտոնյա մը կ'ելողորմով
ծախեր է քաղաքին հայկական եկեղեցիներու
ու դպրոցներու անցյալին վերաբերող շատ
մեծ թիվ կազմող փաստաթուղթերն ու մատ-
յանները: Պուրբեշի մեջ կարելի եղալ գտնել
ձեռագիր կանոնագիրք մը, զոր Պոթոշանեն
դողցվէր ու կարգ մը անձերու կողմի «Հայ
Մշակույթի Տան» մատենադարանը բերվէր էր
վաճառելու համար: Միայն երկաթյա դուռ-
մարկլին մեջ պահված մեկ քանի հնամենի
ձեռագիրները փրկվէր էին. անոնք են՝ 1. Ա-
վետարան գրված 1354-ին Սուրխաթ (Ղրիմ),
Գրիգոր Սուրխասյանցի կողմի: 2. Ավետա-
րան, անթվական: 3. Սաղմոս, անթվական:
4. Հարցմունք քաղվածու, գրված 1615-ին
Լեմպերկ: 5. Պոթոշանու, Յաշու և Ռոմանի
կտրիճներու եղբայրության կանոնադրու-
թյուն, գրված 1690-ին Ճուրճով (Սեն Միք-
լոշ) և այլն: Բազմաթիվ անգամներ բոլորին
կողմի կորսուած նկատված սույն ձեռագիր-
ներու հետքը երբ այսօր հայտնի է, լավ կըլ-
լար, որ զանոնք շուտով, քանի ուշ է տակա-
վին, փոխադրվեն Պուրբեշի «Հայ
Մշակույթի Տուն»-ը, ապագային զանոնք կո-
րուստե փրկելու համար:

Յոֆշան.— Մոլտավիս մեջ, իր հայ կյան-

քով, դպրոցով ու միություններով, ամենն
ավելի տոկուն հանդիսացալ Յոֆշանը, մա-
նավանդ վերջի շրջանին, ազգամեր Ֆերհատ
Ֆերհատյանի ջանքերուն շնորհիվ: Անոր
մահին հոգը Յոֆշանի մեջ ևս սկսալ մարիլ
հայ շունչը: Այսօր շատ փոքրիկ զաղութ մըն
է, բայց շնորհիվ երիտասարդ ու համառ հա-
յորդիի մը՝ ուսուցիչ Աբահնթի Թրայանի ան-
խոնջ ջանքերուն, հոն ևս ստեղծվեցալ հան-
գուցյալ Ֆերհատ Ֆերհատյանի անվան «Հայ
Մշակույթի Տուն» մը: 1948-ին Յոֆշան այ-
ցելելով տեսա գրադարանը, որ կօգտագործ-
վի նաև իբր թաղականութան և «Հայաստա-
նեան Ճակատ» կազմակերպության գրասեն-
յակ: Սրահ գեղեցիկ նկարներով դարդա-
րուն, երկու դարակ, դպրոցին մնացած, մեկ
քանի մատյաններ, տպագրված գիրքերու
փոքր թիվ մը, ինչպես նաև Սովետական
Հայաստանին ստացված թերթեր և գիրքերու
մեկ քանի հատորներ, ահա սա է գրադարան
կազմը, որ դժբախտաբար օգտվող շունի
Վերոհիշյալ երիտասարդը, որ ինչպես կերե-
վի հավաքիչն ու միակ ընթերցողն էր այս
գրադարանին, վշտացած ըլլալով, այլևս ոչ
իսկ ոտք կ'կոխ գրադարանին ներս. երկու օր
շարունակ երբ ևս հոն պրպտումներով զբա-
ղեցա, բացի Արթ. Տ. Ա. Վարժապետյան
քահանայի, որուն տունը հյուրասիրվեցա, ոչ
մեկը դուռը չտացալ սա գրադարանին:

Ռոման.— Ռոմանիո հայոց ամենահին
կեդրոններեն մին եղող սույն քաղաքին մեջ
ևս բավականին մեծ եղած է գիրքերու, փա-
ստաթղթերու և և արժաթյա իրերու թիվը: Եր-
կար ժամանակ հոս պահված է ռոմանահա-
յոց ամենահին ձեռագիրը, 1265-ին գրված
ավետարանը, որ երկու տարի առաջ փոխա-
դրվեցալ Պուրբեշի «Հայ Մշակույթի Տան»
ձեռագրատունը: Հին տպագիր գրքերեն մաս
մը ալ Պուրբեշ փոխադրված է: Իր եկեղեցա-
կան թանկարժեք սպասներեն պետք է հիշել
սեղանի հին ֆիլիկրան ընտիր խաչ մը հա-
յերեն արձանագրությամբ, որ «Հայ Մշա-
կույթի Տան» թանգարանի բաժնին մեջ ցու-
ցադրության համար ի պահ դրված է. այս
թանգարանին մեջ կգտնվին նույնպես ի պահ
դրված, ոսկեթել ասեղնագործված հին թագ
մը, դպիրի շապիկ մը և այլն: Ցավալի է
ըսել, որ շատ մը փաստաթղթեր և Ռոմանի
հայոց երբեմնի մեծաշուք դպրոցի զանազան
մատյանները անհետացել են:

Պրեյիլա.— 1937-ին էր, որ սույն քաղաքի
հայ երիտասարդները հիմնեցին «Կարապետ
Իպրայիլեանու» երիտասարդական միություն-

նը ու քիչ ետքն ալ համանուն գրադարան մը*): Բայց կայծ մըն էր աս, որ պահ մը բորբոքեցաւ եռանդով, սակայն շուտով մարելու համար:

Քրայովա.— 1936-ին այս փոքրիկ գաղութը, որ ոչ եկեղեցի և ոչ ալ դպրոց ունի,

ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ-ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐ

Ցույց տված ըլլալու համար, որ ուսմանահայոց մեջ ևս եղած են չափազանց գրասեր ու ուսումնաստենչ մարդիկ, կբավականանք միայն քանի մը անուններու հիշատակովյալմբ.— Գրիգոր Մ. Պըլըզլիու (1840—1912)**), որ Պուրբեշի բարձրագույն վճռաբեկ ատյանի խորհրդական եղավ և հայ բանասիրության հետ կապված մնաց, միևնույն ատեն նպաստելով հայ և ռուսին եղբայրական դարավոր կապերու ամրապնդմանը, ընդարձակ գրադարան մը ունեւր: Անոր մահէն հտըր այս գրադարանն ընտիր մաս մը նրա շառավիղներու կողմն նվիրվեցավ Պուրբեշի համայնքին, որ և առաջին կորիզը հանդիսացավ ապագային հիմնադրվելիք ուսմանահայ կեդրոնական մատենադարանին: Իր մատենադարանն հայագիտական 500 թանկագին հատորներ, զանազան լեզուներով գրված, և մեկ միլիոն լեյ ալ կտակով նվիրեց Ռումին Ակադեմիին, արեւելյան (հայերեն, արաբերեն, պարսկերեն, թրքերեն) լեզուներու ուսումնասիրության համար***): Յոթըանի հանգուցյալ քահանայ Տ. Պետրոս Մամիկոնյանը ևս ունեցած է ճոխ գրադարան մը, ան 1895-ին հրատարակեց «Ռումանահայոց ներկայն և ապագայն» հատորը: Հայտնի է նաև անոր զավկին՝ հանգուցյալ Վահան Մամիկոնյանի գրադարանը, սա Մամիկոնյանը ծանոթ է իբր հեղինակ և Բուքինա նահանգի ոստիկանապետ: Այս երկու գրադարաններու գիրքերու մեծ մասը կեդրոնացված է ուսմանահայոց կեդրոնական մատենադարանին մեջ: Հիշենք նաև ֆոթաշնցի Ֆերհատ Ֆերհատյանի գրադարանը, որ նվիրվեցավ Պուրբեշի ուսմանահայոց մատենադարանին, երբեմնի տպարանատեղ

ստեղծեց իր «Երիմեան Հայրիկ» անուն գրադարանը, ուր գետեղված էին բավական թվով հայերեն, ռումաներեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն ու այլ լեզուներով գիրքեր*): Երկար ժամանակն ի վեր որևէ լուր չունինք այս գրադարանին մասին:

Հանգուցյալ Ղևոնդ քհն. Փափագյանի գրադարանը, որ ըստ անոր հրատարակած ցանկին**), 533 հատոր գիրք ունեւր, այս գրադարանի գիրքերը ևս մասամբ կեդրոնացված են Ռումանահայ կեդրոնական Մատենադարանին մեջ. պոթոշանցի Հակոբյան քահանային գրադարանը, որ ինչպես ավելի առաջ ըսի, իր զավկին՝ փրոֆ. Ա. Յակոբեանուի կողմն նվիրվեցավ Քոնսթանցայի հայկական գրադարանին, Կալացն Աճեմոյուներուն գրադարանը, որ մասամբ նվիրվեցավ նույն քաղաքին հայկական գրադարանին: Տիկ. Աճեմոյուի մոտ կգտնվի 1688-ին Քղի մեջ Մեծատուրի կողմն գրված ձեռագիր կանոնագիրք մը: Վերջապես հիշենք Գևորգ Զափրաստի աշակերտներն Աճեմյան (Աճեմոյու) Գաբրիելը, Պուրբեշի հայասեր ու հայագետ ազգայիններն մին, որ ունեւր ճոխ գրադարան մը և զայն Պուրբեշի համայնքին նվիրեց: Աճեմյանի գիրքերը ևս առաջին կորիզը կազմեցին Ռումանահայ կեդրոնական Մատենադարանին: 1875-ին Աճեմյան իր բնակարանին մեջ սպանված գտնվեցավ***):

Մեր ժամանակակիցներն հիշենք Գևորգ Հաճի Արթինյանին, որ իր բնակարանին մեջ ճոխ գրադարան մը ունի և բացի ուսմանահայ համայնքին նվիրած բազմաթիվ գիրքեր, մեկ քանի տարիք ի վեր սկսած է ընտիր հատորներու շարք մը առաքել Սովետական Հայաստանի գիտական օճախներուն, արվեստի հայտնի քննադատ Գրիգոր Զամպաճյանին, որ նկարներու իր ճոխ հավաքածուն, մեծ մասամբ ռուման նկարիչներու գործեր, սեփական բնակարանին հետ միասին նվիրեց ուսման կառավարության, իսկ վերջինս ալ զայն հաստատակաց թանգարանի վե-

*) «Պահակ» շաբաթաթերթ, Բ տարի, թիվ 62, 1936, Պուրբեշ:

«Ararat» 1936, № 137, 139, 142, 152:

**) Ցանկ Մատենից սեպհականութին Տ. Ղևոնդ քահանայի Փափագեան, Կալաց 1901, տպարան Տ. Ղևոնդ քհն. Փափագեան: (Այս տպագիր տետրը գտած եմ «Հայ Մշակույթի Տան» ձեռագրատունը պահվող թղթածրարներու մեջն):

***) Հ. Մ. Պոտուրեան.— Հայ Հանրագիտակ, Պուրբեշ, էջ 112:

*) «Ararat» մասաթերթ 1937 թիվ 143:

**) Ս. Ե. Քոլանդեան.— Գր. Մ. Պըլըզլիու (ձեռագրան հարկումեակին առթիւ), «Գաղութահայ Ժարեգիրք» 1941, էջ 152—158, Պուրբեշ:

***) Academia Romana.— Grigorie M. Buiuciu (1840—1912) Bucuresti 1914:

Նույնպես Th. Corneli. Figuri Contemporane din Romania, p. 488—492:

րածելով կոշեց «Զամպաքճյան թանգարան» և անոր գտնված փողոցն ալ՝ Զամպաքճյան թանգարանի փողոց: Գր. Զամպաքճյան Երևանի Կերպարվեստի թանգարանին նվիրեց ֆրանսական նկարիչներու երեք արժեքավոր նկարներ, որոնք ժամանակ մը Մոսկվա ալ ցուցադրվեցան. Կհուսանք, որ հարգելի քննադատը ուրիշ արժեքավոր նը-

կարներ ալ պահած է Երևանի թանգարանին նվիրելու համար: Այստեղ կարժե հիշել նաև Վ. Բարակյանի հավաքածոն, նկարներու, նուրբ անոթներու և հնագիտական իրերու, զոր վերջերս ամբողջությամբ Սովետական Հայաստանի թանգարանին նվիրելու ազնվությամբ ունեցավ ան:

«ՌՈՒՄԱՆԱՀԱՅ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ»-Ի ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ ՈՒ ՃՈՒՑՈՒՄԸ

Ռումանահայ գրադարաններու և գրասեր անձերու մասին համառոտ գաղափար տալի վերջ միայն, իբրեւ հղարկացություն, պիտի ըսենք, որ ինչ կվերաբերի այս գրադարաններու հիմնադրման, բոլորն ալ ընթերցասիրությունը ժողովուրդին մեջ արժարժեցու փորձեր էին միայն, իսկ միություններու հիմնած ընթերցարանները կառահմանափակվելին զուտ իրենց անդամներուն ծառայելու համեստ գործով: Աստուց մեծ մասը ժամանակի ընթացքին կանհետանային, առանց իսկ հետք մը ձգելու իրենց ետևեն, բացի պարպված ու փոշեթաթախ դարակներու տխուր հիշատակե մը:

Պետք էր ստեղծել հայ մտքի դանձարան մը, ուր կարելի ըլլար ի մի հավաքել ու ավելի խնամքով պահպանել ամեն կողմ ցրված և կորստյան դատապարտված արժեքավոր վերջին մնացորդ նշխարները այս գաղութին:

Մնայուն կեդրոն մը պետք էր հիմնել, որ դառնար ամբողջ գաղութին պարծանքը, սիրտըն ու հոգին:

Ու ատիկա եղավ «Ռումանահայ Կեդրոնական Մատենադարան»-ը:

Ան մարմին առավ 1927-ին, քանի մը մտավորականներու նախաձեռնությամբ և այն ատենուան թաղականության նյութական աջակցությամբ: Վարչության առաջին նախագահը եղավ Վ. Գ. Մեշտուճյան (մահացած 1942-ին) լրագրողն ու գրագետը, որ 1914-ին փոխմթերգարապետությունը վարեց «Universul» ռումեն մեծ օրաթերթին և ծանոթ էր իբր հեղինակ բազմաթիվ աշխատություններու և խմբագրապետ «Aurora» (1906) ու «Ararat» (1924—1942) հայագիտական ամսաթերթերուն: 1935—1943 թվականներուն, մինչև «Հայ Մշակույթի Տան» բացումը, վարչության նախագահի պաշտոնը վարեց Գևորգ Հաճի Արթինյան գրասենրը: «Ռումանահայ Կեդրոնական Մատենադարան»-ը ծնունդ առավ ամբողջ երկրին մեջ ցրված հայկական նշխարները ի մի հավաքելու, պահպանելու, ցուցադրելու, ռումեն մտավորականության հետ սերտ կապ պա-

հելու և հայ ընթերցողին ու գիտնականին ընթերցման, ուսումնասիրման նյութ մատակարարելու, հայ մշակույթին անոր հաղորդակից դարձնելու համար:

Մատենադարանի բացումը կատարվեցավ կիրակի, 9 հոկտ. 1927 թ., Թարգմանչաց տոնի օրը. խոսեցան Տ. Հուսիկ արքեպիսկոպոս Զոհրապյան (մահացած 1942-ին)՝ ռումանահայ թեմի հանգուցյալ առաջնորդը, Վ. Մեշտուճյան՝ Մատենադարանի կողմի, և Կ. Միհայլեսը՝ թաղականության ատենապետը:

Մատենադարանի առաջին կորիզը կազմեցին այն գիրքերը, որոնք տարիներ ի վեր նետված էին հայ եկեղեցվո վերնահարկը և փռվելներու տակ կորսված ըլլալու հետևանքով մարդիկ տարիններով նույնիսկ անոնց գոյության մասին լուր չէին ունեցեր: Այդ գիրքերու մեջ կային անշուշտ կարգ մը արժեքավոր հատորներ, ինչպես Գր. Պլյուզիուի, Գաբրիել Աճեմյանի, Հակոբ Մելիքի, Հովհաննես Պիպեռյանի երբեմնի մատենադարաններին մնացածները: Այսպիսով ինչ որ փրկված էր, «Ռումանահայ Կեդրոնական Մատենադարան»-ի առաջին կորիզը կազմեց: Սկզբնական շրջանին մատենադարանի ճոխացմանը մեծապես նպաստեցին Պուրբաշի եկեղեցվույն վերնահարկը կատարված պրպտումները, որոնց շնորհիվ լույս աշխարհ բերվեցան երեսունե ավելի ձեռագիրներ, գեղեցիկ կոնդակներ ու հին տպագրություններ: Անհրաժեշտ էր գավառներու մեջ մանրակրկիտ որոնումներ կատարել զանազան անկյուններու մեջ կորսվելու կամ փչանալու դատապարտված գիրքերը փրկելու համար: Ռուման, Պաքու, Սուլավա, Ցաշ, Ֆոքշան, Սելիստրե ու Քոնսթանցա կատարված պրպտումներու շնորհիվ էր, որ մատենադարանը հարստացավ բազմաթիվ արժեքավոր գիրքերով, լրագրական հավաքածոներով, վավերաթուղթերով և այլն: Բացի այդ եղանակներով դրամական մեծ նվիրատվություններ. Հ. Ֆրենկյանի աջակցությամբ Վենետիկեն բերուեցան Մխիթարյաններու արժեքավոր հրատարակությունները, Գ. և Օ. Զամպաք-

ճյան եղբայրը նվերով ձեռք բերուցան օտար լեզուներով գրված հայագիտական երկեր, իսկ Գ. Հաճի Արթինյանի շնորհիվ մատենադարանը հարստացավ հայ նոր գրականության հարյուրեւ ավելի հատորներով:

Մատենադարանի ճոխացման նպաստեցին մանավանդ զանազան անձերու և հաստատություններու կողմից տարբեր ժամանակաշրջաններում արված նվիրատվությունները, որոնցմե մեկ քանին հիշենք, տեղեկությունները քաղելով նվիրատուներու մատյանեն. — Պուրբեշի Ազգային վարժարանին նվեր ստացված է 720 հատոր (1927—1946), Ե. Մխիթարյանի՝ շուրջ 400 հատոր, Տիկ. Ե. Շեքերեբուրե (ծն. Մամիկոնյան)՝ 327 հատոր, Քասա Շքոպելուրե՝ 278 հատոր, Տ. Ղևոնդ քահանայի գրադարանին մեծ մասը՝ 200 հատոր, Ֆերհատյան ընտանիքին՝ հանգուցյալ Ֆերհատի գրադարանը՝ 260 հատոր, Քիշինեի հոգաբարձույթենին՝ 150 հատոր, Գրիգոր քհն. Լազարովիչին՝ 145 հատոր, Քիլիմյան ավագ քահանային՝ 200 հատոր և արժեքավոր ձեռագիրներ Տ. Վազգեն Ժ. վարդապետին՝ շուրջ 100 և այլն:

Աստուծոյ վատ, 1927—1947 տարիներուն եղան նաև ուրիշ նվիրատուներ, որոնց թիվը հարյուրներու կհասնի. կարևոր նվիրատուներեն հիշենք փրոֆ. Ն. Նորգան՝ մեծանուն ուսուցչապետը և հայագետը (մահացած 1940-ին), Գր. Թրանքու Յաշ՝ հայազգի նախկին նախարարը (մահացած 1940-ին), Տիգրան Բրունգուլ մահացած 1942-ին), Ա. Մեկտուն, տոքտ. Մ. Պեկյան, Ե. Թյուֆենկճյան, Տիկ. Զեննեյան, փաստ. Ա. Թումասյան, դատական խորհրդական Բանկի, Հ. Պակլաճյան, Տիկ. Ա. Տատուրյան, Գնեկ քհն. Մանդալյան, Հ. Մ. Պոտուրյան, Զ. Պլպուլ, Հորիոն, Պ. Լևոնյան (մահացած 1934-ին), Լ. Լանիս, Հովհ. քհն. Աբրահամյան, Ա. Շիրմանյան, Տիկ. Է. Անդրեասյան, Ս. Գրիգորյան, Մ. Լուքա, Տիկ. Ա. Էքսերճյան, Ն. Իվանովիչ, Ս. Թիմուրյան, Շ. Վարդանյան, Շ. Մեծիկյան, Թ. Թաշճյան, Հ. Նեֆյան, Ա. Զրուանդյան, Պ. Պեզիկյան, Տիկ. Ա. Թովմասյան, Մ. Տեմիրճյան, Ե. Պեյազճյան, Տիկ. Ալթունյան, Ս. Գևորգյան, Տիկ. Օ. Արարատյան, տոքթ. Ա. Տիրացյան, Վ. Աճեմ-

յան, Տիկ. Ի. Մանիսալյան և ուրիշ շատեր: 1928-ին Ֆելթիչենին հին ուսմանահայ մը՝ օր. Զինքա Թադոս (մահացած 1929-ին)՝ մատենադարանին խիստ արժեքավոր նկար մը նվիրեց, որ կներկայացնէ Հիսուսի ծնունդը՝ գործ նկարիչ Թիթո Պասանոյի. նկարը քանդակված գեղեցիկ շրջանակ մըն ալ ունի և ներկայիս «Հայ Մշակույթի Տան» թանգարանի գլխավոր դարդերեն մին է:

«Հայ Մշակույթի Տան» հիմնադրության շրջանին մատենադարանին տրամադրության տակ էին դրված նաև հանդուցյալ Հուսիկ արքեպիսկոպոս Զոհրապյանի ամբողջ գրադարանը՝ շուրջ 500 գիրքեր, մատենադարանի վարչության նախկին նախագահ Վ. Մեշտոճյանի գրադարանին շուրջ 500 հատոր, բոլոր այն գիրքերն ու գույքերը, որոնք հավաքված էին «Հայ Մշակույթի Հիմնարկության» նախաձեռնությամբ, Այադյանի նվիրատվությամբ Վիեննային ստացված Մխիթարյաններու շուրջ 200 հատոր ու «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի լիակատար հավաքածուն, Յաշի թաղականութենին ստացված շուրջ 175 հատոր գիրք ու զանազան վավերաթուղթեր և ձեռագիրներ, Ռոմանեն ստացված 1265-ին գրված ձեռագիր ավետարան մը, Սուչավայի թաղականութենին 1649-ին գրված ձեռագիր ավետարան մը, անթվական հայսմավուրք մը ու բազմաթիվ վավերաթուղթեր, Գ. Գրիսթեայի ստացված պոթոշանցի Պոլֆոս ընտանիքի վերաբերյալ զանազան վավերաթուղթեր և վերջապես 1945-ին «Հայաստանեան Ճակատ»-ի վարչության թույլտվությամբ՝ նախկին «Ռաֆֆի» գրադարանի և անոր վերնահարկը պահված գիրքերեն շուրջ 700 հատոր: Նույն շրջանին «Արտասահմանի հետ կուլտուրական կապի Հայկական ընկերության» միջոցով Սովետական Հայաստանին ստացվեցան ավելի քան 100 հատորներ: Այսպիսով մատենադարանը 1944—1947, երեք տարիներու ընթացքին, ճոխացավ ավելի քան 4.000 հատորով ու զանազան ձեռագիրներով, գրադարանի գիրքերու թիվը բարձրացնելով 11000-ի առանց հաշվելու հատուկոր պարբերականները և զանազան վավերաթուղթերը:

(Շարունակելի)

ՍՈՒՐԵՆ ՔՈՒԱՆՉԱՆ

Նախկին օգնական-գրադարանապետ Ռոմանեայ Կեդրեական Մատենադարանի (1939—1944) և նախկին բեղեմուր վարիչ «Հայ Մշակույթի Տան» (1944—1947)

*) «Ararat» ամսաթիւրը, 1929, թիւ 55, Պուրբեշ: